

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΡΕΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΝΤΙΡΕΑΛΙΣΜΟΥ

ΓΙΩΡΓΟΥ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Εισαγωγή

Από τον Frege και μετά η φιλοσοφία της γλώσσας αναγνωρίζει τη διάκριση σε σημασιολογικό και συντακτικό επίπεδο και αποδίδει ιδιαίτερα μεγάλη σημασία στο σημασιολογικό επίπεδο ως επίπεδο πάνω στο οποίο δομείται μια θεωρία του νοήματος. Με βάση τη σημασιολογική θεωρία της αλήθειας κατά Tarski, μια θεωρία του νοήματος επεκτείνεται από τις τυποποιημένες γλώσσες (όπως τα μαθηματικά) στις φυσικές γλώσσες (όπως τα ελληνικά) στα γενικά πρότυπα του προγράμματος που διατύπωσε ο Davidson¹. Μια θεωρία του νοήματος των φυσικών γλωσσών «θα περιγράφει πώς το νόημα των προτάσεων εξαρτάται από το νόημα των λέξεων. Αν δεν μπορούμε να δώσουμε μια τέτοια περιγραφή για μια συγκεκριμένη γλώσσα, δεν θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε τη δυνατότητα εκμάθησης της γλώσσας», παρατηρεί ο Davidson². Στα πλαίσια μιας θεωρητικής αναπαράστασης και ερμηνείας του τί γνωρίζουν οι ομιλητές μιας γλώσσας όταν πράγματι γνωρίζουν μια γλώσσα, όταν δηλαδή κατανοούν τις προτάσεις της γλώσσας, θα εξετάσουμε παρακάτω την αναγωγική θεωρία του νοήματος που διατυπώθηκε από τον Davidson³.

Μια από τις βασικές θέσεις της προγραμματικής θεωρίας του νοήματος για τον Frege είναι ο ισχυρισμός ότι για τη κατανόηση των ατομικών όρων και των προτάσεων δεν αρκεί να γνωρίζουμε απλώς την αναφορά και την τιμή αλήθειας, αντιστοίχως. Για τον Frege είναι τα νοήματα (Sinn) που καθιστούν δυνατό το δημόσιο και κοινωνικό λόγο: «δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι η ανθρωπότητα έχει ένα κοινό απόθεμα σκέψεων που μεταβιβάζεται από τη μια γενιά στην άλλη»⁴.

Βασική προϋπόθεση μιας φιλοσοφίας της γλώσσας είναι ότι οι ομιλητές μιας γλώσσας, μαθαίνοντας ένα πεπερασμένο σύνολο λέξεων και κανόνων, έχουν την ικανότητα να παράγουν ένα δυνάμει άπειρο σύνολο προτάσεων καθώς και να κατανοούν προτάσεις και εκφορές που ποτέ προηγουμένως δεν άκουσαν ή εγνώριζαν⁵. Σύμφωνα με το σχήμα του Tarski σε κάθε πρόταση προσαρτώνται συνθήκες αλήθειας· συνθήκες δηλαδή τέτοιες ώστε, όταν ικανοποιούνται, η πρόταση είναι αληθής και όταν δεν ικανοποιούνται η πρόταση είναι ψευδής. Συνεπώς, το νόημα των προτάσεων εύλογα συνδέεται με τη διατύπωση των αντίστοιχων συνθηκών αλήθειας των προτάσεων. Οι ομιλητές μιας συγκεκριμένης γλώσσας γνωρίζουν το περιεχόμενο των προτάσεων, κατανοούν δηλαδή το νόημά τους στο μέτρο ακριβώς που συλλαμβάνουν τις συνθήκες αλήθειας των προτάσεων αυτών. Η ρεαλιστική αυτή θεωρία του νοήματος είναι αναγωγική, αφού ανάγει τα νοήματα του Frege σε σύλληψη των συνθηκών αλήθειας⁶. Αντίθετα προς τη δυνατότητα μιας τέτοιας αναγωγής, ο Dummett υπερασπίζεται την άποψη του Frege και διατυπώνει μια αντιρεαλιστική θεωρία του νοήματος. Σ' αυτή, αντί για την αλήθεια, την κεντρική θέση στη

σημασιολογία κατέχει η έννοια της απόδειξης (στα μαθηματικά) και η έννοια της επαλήθευσης στη γενικότερη περίπτωση⁷.

Η διαμάχη αυτή συχνά θεωρείται ότι αποτελεί μια νεότερη εκδοχή της παλαιότερης διαμάχης μεταξύ ρεαλισμού και ιδεαλισμού⁸. Η ιδιαίτερη όμως βαρύτητα της διαμάχης αυτής δεν θα μπορούσε να εκτιμηθεί, αν την περιορίζαμε στο κλασικό ζεύγος αντίθεσης (ρεαλισμός-ιδεαλισμός). Διότι, η διατύπωση μιας ρεαλιστικής ή μη ρεαλιστικής θεωρίας του νοήματος δεν αφορά *prima facie*, την (αφελή) άποψη ότι κατασκευάζουμε την πραγματικότητα, αλλά μάλλον την άποψη ότι η περιγραφή και αποτύπωση ενός ήδη υφιστάμενου πλαισίου (πραγματικότητα) δεν θα μπορούσε να γίνει επαρκώς χωρίς τη διαμεσολάβηση του γλωσσικού και εννοιολογικού εργαλείου - οργάνου που έχουμε στη διάθεσή μας.

Ρεαλισμός και αλήθεια

Μπορούμε, χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα να δεσμευτούμε με έναν οντολογικό ρεαλισμό ο οποίος δέχεται την αντικειμενική ύπαρξη των αντικειμένων μέσου μεγέθους, των ιόντων και των βακτηριδίων και ενδεχομένως των πρώτων και μιγαδικών αριθμών, όχι όμως και την ύπαρξη των μυθολογικών όντων (λ.χ. του Πήγασου)⁹. Δεδομένου όμως ότι σε τέτοιες περιοχές όπως η ηθική και η ψυχολογία δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε αντικείμενα όπως στις φυσικές επιστήμες, θα ήταν προτιμότερο να μετατοπιστούμε προς ένα ρεαλισμό που αφορά το *status* και τον χαρακτήρα των προτάσεων. Ένας ρεαλισμός, συνεπώς, που αφορά τον αντικειμενικό χαρακτήρα των προτάσεων μπορεί να ονομαστεί "σημασιολογικός ρεαλισμός" κυρίως γιατί δέχεται μια σημασιολογική θεωρία για τις προτάσεις της περιοχής που αναφερόμαστε (μαθηματικά, ηθική, ιστορία κλπ.). Στο σημασιολογικό ρεαλισμό δεχόμαστε μια θεωρία η οποία απαρτίζεται από δύο κύριες και ευδιάκριτες συνιστώσες: τη θεωρία της αναφοράς και της αλήθειας και τη θεωρία του νοήματος. Από τον Frege έχουμε γνώση της σχετικής διάκρισης μεταξύ συντακτικού και σημασιολογικού επιπέδου της γλώσσας: στο συντακτικό επίπεδο οι προτάσεις συμπλέκονται μέσω των λογικών σταθερών και των ποσοδεικτών σχηματίζοντας συνθετότερες προτάσεις. Οπότε, έχοντας δεδομένο το λεξιλόγιο, τις στοιχειώδεις προτάσεις και τους κανόνες σχηματισμού, κάθε σύνθετη πρόταση προκύπτει ως σύνθεση στοιχειωδών ή αναλύεται σε άλλες πιο στοιχειώδεις προτάσεις. Στο σημασιολογικό επίπεδο η κεντρική έννοια είναι η έννοια της αλήθειας. Μέσω της θεωρίας της αναφοράς οι ατομικοί όροι υποδηλώνουν κάποια αντικείμενα και μέσω της θεωρίας της αλήθειας οι προτάσεις προσδιορίζονται ως αληθείς ή ψευδείς και σύμφωνα με την εσωτερική τους σύσταση και δομή. Έτσι, στο σημασιολογικό ρεαλισμό έχουμε στη διάθεσή μας μια έννοια της αλήθειας σύμφωνα με την οποία οι προτάσεις προσδιορίζονται ως αληθείς ή ψευδείς (Αρχή των δύο σθενών)¹⁰ και ο προσδιορισμός αυτός γίνεται σύμφωνα με την εσωτερική σύσταση των προτάσεων.

Στα πλαίσια μιας περιοχής προτάσεων και με δεδομένη μια έννοια της αλήθειας εμφανίζεται και ο συγγενικός μεταφυσικός ρεαλισμός. Με το τρίτο αυτό είδος του ρεαλισμού θα εννοήσουμε ένα ρεαλισμό όπου η έννοια της αλήθειας εμφανίζει έναν πρωτογενή, μη-αναγωγικό και μη-επιστημικό χαρακτήρα αφού προσαρτάται στις προτάσεις ως ένα μόνιμο χαρακτηριστικό, όπως π.χ. η στρογγυλότητα στα στρογγυλά αντικείμενα και η τριγωνικότητα στα τριγωνικά αντικείμενα¹¹.

Η μετάβαση από το συντακτικό στο σημασιολογικό επίπεδο συνιστά μια ερμηνεία-ανάγνωση. Πρόκειται δηλαδή για την απόδοση τιμών αλήθειας στις προτάσεις στα πλαίσια της αρχής των δύο σθενών και της σύστασης των προτάσεων. Για τον Frege, όπως άλλωστε αργότερα και για τον Tarski, η φυσική γλώσσα δεν είναι ικανοποιητική για τις ανάγκες δόμησης μιας σημασιολογικής θεωρίας. Γι' αυτό, ο Frege προβαίνει στη κατασκευή μιας τυποποιημένης γλώσσας - όριο και εξιδανίκευση της φυσικής γλώσσας - για να καλύψει τις ανάγκες των μαθηματικών και των φυσικών επιστημών¹². Η διατύπωση όμως μιας σαφούς και συνεπούς έννοιας της αλήθειας για τις τυποποιημένες γλώσσες είναι έργο του Tarski. Δεν πρόκειται για μια εναλλακτική θεωρία για τον ορισμό της αλήθειας. Το πρόγραμμα Tarski αποσκοπεί στο να τυποποιήσει το κατηγορηματικό "...είναι αληθές" στα πλαίσια της σημασιολογικής θεωρίας του Frege και του αρχικού ορισμού της αλήθειας του Αριστοτέλη¹³. Ακόμα, ενδιαφέρεται να στηρίζει την κλονισμένη διαίσθηση της εποπτικής αλήθειας κατά αντιδιαστολή προς την αποδειξιμότητα των μαθηματικών προτάσεων¹⁴. Για τους σκοπούς αυτούς ο Tarski εισάγει την ουσιώδη διάκριση ανάμεσα στη γλώσσα-αντικείμενο Γ και τη μεταγλώσσα M ¹⁵. Η θεωρία καταλήγει στην περίφημη σύμβαση (T) ή σχήμα (T):

(T) η πρόταση S είναι αληθής στη γλώσσα $\Gamma \iff p$

όπου, το " S " αντικαθιστά μια δομική περιγραφή μιας πρότασης της γλώσσας-αντικείμενο Γ και το " p " είναι μια πρόταση της γλώσσας-αντικείμενο Γ η οποία εκφράζει τις συνθήκες υπό τις οποίες η περιγραφόμενη πρόταση S είναι αληθής. Η έκφραση που εμφανίζεται αριστερά από το σχήμα της διπλής συνεπαγωγής στο σχήμα (T), συνιστά μια πρόταση της μεταγλώσσας M ενώ η έκφραση που βρίσκεται δεξιά από το σχήμα της διπλής συνεπαγωγής είναι μια πρόταση της γλώσσας-αντικείμενο. Το σχήμα (T) διατυπώνει ένα αίτημα που πρέπει να ικανοποιεί οποιοσδήποτε προτεινόμενος ορισμός του κατηγορηματικού της αλήθειας. Δεν διατυπώνει δηλαδή έναν ορισμό με βάση τον οποίο θα αποφασίσουμε για την τιμή αλήθειας μιας πρότασης. Αυτό συχνά εκφράζεται λέγοντας ότι η σημασιολογική θεωρία της αλήθειας κατά Tarski είναι επιστημολογικά ουδέτερη αφού δεν προκρίνει καμιά από τις υπάρχουσες θεωρίες της αλήθειας¹⁶.

Αν επρόκειτο για μια πεπερασμένη τυποποιημένη γλώσσα-αντικείμενο τότε, στη μεταγλώσσα, η κατασκευή του Tarski θα μας έδινε την έκταση-αναφορά του κατηγορηματικού "...είναι αληθές" μέσω ενός πεπερασμένου σχήματος, καταλόγου όλων των αληθών προτάσεων της γλώσσας-αντικείμενο¹⁷. Αλλά αυτό που ενδιαφέρει στα πλαίσια μιας ρεαλιστικής θεωρίας του νοήματος είναι μια θεωρία του νοήματος των φυσικών γλωσσών (όπως τα ελληνικά). Το νόημα των προτάσεων σε μια τυποποιημένη γλώσσα ταυτίζεται με τη μορφή των προτάσεων, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο αυτές δομούνται από άλλες στοιχειωδέστερες¹⁸. Εξαρχής, οι αντιρρήσεις του Davidson και άλλων στην προγραμματική έστω επέκταση μιας θεωρίας του νοήματος του Frege από τις τυποποιημένες στις φυσικές γλώσσες εστιάζονται κυρίως στο ότι η αποδοχή των νοημάτων του Frege δεν έχουν αποδεδειγμένη χρησιμότητα στη δόμηση μιας θεωρίας του νοήματος για μια φυσική γλώσσα¹⁹. Η πρόταση του Davidson είναι να δεχθούμε αξιωματικά τη σημασιολογική θεωρία της αλήθειας κατά Tarski και με βάση αυτή να κατασκευάσουμε μια θεωρία της κατανόησης της φυσικής γλώσσας από τους ομιλητές της γλώσσας. Μια τέτοια θεωρία λοιπόν θα περι-

γράφει σε τί συνίσταται η γνώση του νοήματος των προτάσεων που έχουν οι ομιλητές της γλώσσας μέσω των συνθηκών αλήθειας των προτάσεων.

Αλήθεια και νόημα

Στα πλαίσια μιας θεωρίας του νοήματος αυτό που ζητάμε είναι η περιγραφή του τρόπου με τον οποίο οι λέξεις και τα δομικά στοιχεία συνεισφέρουν στον προσδιορισμό και τη γνώση του νοήματος μιας πρότασης και ακόμα, του τρόπου με τον οποίο θα αποδώσουμε στους ομιλητές μιας γλώσσας κατανόηση της γλώσσας συναρτήσει των συνθηκών αλήθειας των προτάσεων της γλώσσας. Πρόκειται για μια ολιστική (holistic) ερμηνεία της γνώσης μιας γλώσσας, στο μέτρο που προσδιορίζουμε το νόημα των προτάσεων (οποιασδήποτε πρότασης και λέξης) — και συνακόλουθα αποδίδουμε τη σχετική γνώση στους ομιλητές της γλώσσας — μόνο όταν προσδιορίσουμε το νόημα όλων των προτάσεων (και λέξεων) της γλώσσας¹⁹. Στην περίπτωση αυτή οι ομιλητές μπορούν να παραγάγουν όλες τις περιπτώσεις (ως θεωρήματα) του σχήματος:

(M) η πρόταση S σημαίνει M.

Ο Davidson προτείνει να εννοήσουμε τις περιπτώσεις του σχήματος (M) ως περιπτώσεις του σχήματος (T) έτσι ώστε, αφού το σχήμα (T) συνδέει με κάθε πρόταση κάποιες συνθήκες p, το νόημα της S — και κατ' επέκταση, η γνώση του νοήματος της S από μια ομιλήτρια — θα συνδέεται άμεσα προς τις συνθήκες αλήθειας της πρότασης S. Ειδικά στην περίπτωση όπου η γλώσσα-αντικείμενο και η μεταγλώσσα εκφράζονται στο ίδιο λεξιλόγιο, μπορούμε να αποδεχτούμε ως αξιώματα τις παρακάτω προτάσεις:

(1) το κύριο όνομα “Αναστόπουλος” υποδηλώνει τον Αναστόπουλο και ομοίως για τα άλλα κύρια ονόματα. Για τα κατηγορήματα:

(2) το κατηγορήμα “...είναι γάτα” ικανοποιείται από το αντικείμενο a \iff το a είναι γάτα.

Για τις προτάσεις και τις λογικές σταθερές:

(3) η πρόταση “p” είναι αληθής \iff p
η πρόταση “p∧q” είναι αληθής \iff η p είναι αληθής ή η q είναι αληθής και ανάλογα για τις άλλες λογικές σταθερές και τους ποσοδείκτες²⁰.

Τα αξιώματα αυτά πρέπει να καλύψουν τα διάφορα στοιχεία της γλώσσας και συνολικά λαμβανόμενα πρέπει να μας δώσουν όλες τις περιπτώσεις του σχήματος (T), όπως:

(4) η πρόταση “το χιόνι είναι λευκό” είναι αληθής \iff το χιόνι είναι λευκό.

Αν υποθέσουμε ότι μπορούμε να κατασκευάσουμε, όπως υποστηρίζεται από τους θιασώτες της ρεαλιστικής θεωρίας του νοήματος, όλες τις περιπτώσεις των θεωρημάτων (όπως η (4) επάνω), τότε, το να αποδώσουμε στην ομιλήτρια της γλώσσας γνώση του περιεχομένου, κατανόηση δηλαδή της πρότασης, είναι σα να αποδίδουμε σ' αυτή γνώση των συνθηκών αλήθειας της πρότασης. Τώρα βέβαια σε κάποιες περιπτώσεις η γνώση των συνθηκών από την ομιλήτρια μπορεί να είναι μια αναλυτική και ρητή διατύπωση αποδεικτικών ή γενικότερα επαληθευτικών διαδικασιών της ισχύος της πρότασης. Κάτι τέτοιο όμως είναι περιοριστικό ως γενίκευση, αφού συχνά ενώ ο ομιλητής κατανοεί την πρόταση, εντούτοις δεν είναι σε θέση να δώσει

μια ρητή διατύπωση αυτού που κατανοεί (ακόμα περισσότερο μάλιστα όταν ο ίδιος δεν γνωρίζει πώς να αποδεικνύει ή να επαληθεύει την πρόταση). Συνεπώς, γενικά, αυτό που πρέπει να προσδοκάμε δεν είναι μια ρητή γνώση από τον ομιλητή αλλά μόνο μια έμμεση σύλληψη των συνθηκών αλήθειας της πρότασης²¹. Ακόμα κι αν λάβουμε υπόψη μας κάποιους περιορισμούς σχετικά με τις συνθήκες αλήθειας των προτάσεων²², ο Dummett και άλλοι θεωρούν ότι μια θεωρία του νοήματος, στο βαθμό που αποδίδει στους ομιλητές μιας γλώσσας έμμεσα σύλληψη των συνθηκών αλήθειας, δεν είναι επαρκής ως θεωρία του νοήματος. Μια έμμεσα διαθέσιμη σύλληψη των συνθηκών αλήθειας γίνεται ιδιαίτερα ασαφής στις περιπτώσεις εκείνων των προτάσεων, η αποκατάσταση των οποίων όχι απλώς δεν μας είναι γνωστή σήμερα αλλά δεν έχουμε καν λόγους να θεωρούμε ότι είναι δυνατό να γίνει στο μέλλον²³. Και γίνεται ασαφής γιατί δεν είναι φανερό πώς θα εκδηλωθεί η σύλληψη των συνθηκών αλήθειας από τους ομιλητές μέσα σε πλαίσια χρήσης και πρακτικής της γλώσσας.

Νόημα και χρήση

Στη ρεαλιστική θεωρία του νοήματος δεχτήκαμε με εύλογο τρόπο ότι το νόημα των προτάσεων συνδέεται προς τις συνθήκες αλήθειας των προτάσεων. Εξίσου εύλογα, αποδώσαμε σ' έναν ομιλητή της γλώσσας γνώση του περιεχομένου των προτάσεων μέσω της σύλληψης των συνθηκών αλήθειας των προτάσεων από τον ομιλητή. Αυτό που γνωρίζει ένας ομιλητής μιας γλώσσας όταν γνωρίζει τη γλώσσα και πιο συγκεκριμένα όταν γνωρίζει το νόημα των προτάσεων είναι κάτι που πρέπει να εκδηλώνεται ως πρακτική γνώση της γλώσσας. Μια θεωρητική αναπαράσταση της πρακτικής ικανότητας του ομιλητή να χρησιμοποιεί τη γλώσσα συνιστά μια θεωρία του νοήματος για τη γλώσσα. Πρόκειται για μια άποψη που στηρίζεται στο δόγμα του Wittgenstein για "το νόημα ως χρήση". Για τον Wittgenstein, το νόημα των προτάσεων δεν είναι το άλφα ή το βήτα χαρακτηριστικό γνώρισμα (όπως π.χ. η μέθοδος επαλήθευσης, ή οι συνθήκες αλήθειας)²⁴. Για τον Wittgenstein, το νόημα των προτάσεων — όποιο κι αν είναι το κεντρικό γνώρισμα — θα εκδηλώνεται αποκλειστικά και εξαντλητικά μέσω της χρήσης των προτάσεων στα πλαίσια ενός δημόσιου και κοινωνικού λόγου. Το νόημα των λέξεων και των προτάσεων δεν θα μπορούσε να εγκατοικεί στο νου της ομιλήτριας ούτε να υφίσταται ως μια αντικειμενική οντότητα. Αν δύο άτομα συμφωνούν σχετικά με τη χρήση της πρότασης τότε συμφωνούν και για το νόημά της: ο ρόλος και η σημασία των νοημάτων των προτάσεων βρίσκεται ακριβώς στη δυνατότητα επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων.

Αν πρόκειται να αποδώσουμε σε μια ομιλήτρια γνώση του νοήματος των προτάσεων, π.χ. έμμεσα διαθέσιμη γνώση, αυτή πρέπει να εκδηλώνεται μέσα σε αποδεκτά κοινωνικά πλαίσια και κατά τέτοιο τρόπο μάλιστα ώστε να υπάρχει μια εξιχνιάσιμη διαφορά ανάμεσα στην ομιλήτρια που της αποδίδουμε τη σχετική γνώση και σ' εκείνη που δεν της αποδίδουμε τη γνώση αυτή — μια διαφορά, δηλαδή, η οποία έχει κάποιες εμπειρικές συνέπειες σε κοινωνικά πλαίσια. Τότε, η ρεαλιστική θεωρία του νοήματος (το νόημα ως συνθήκες αλήθειας) δεν επαρκεί ως μια ικανοποιητική θεωρία του νοήματος των φυσικών γλωσσών. Δεν επαρκεί, γιατί συχνά όπως συμβαίνει στην περίπτωση των μη-ελέγξιμων προτάσεων, ενώ ο ομιλητής συλλαμβάνει — μερικά έστω — το νόημα της πρότασης, στο βαθμό που γνωρίζει πως να χρησιμοποιεί

την πρόταση μέσα σε κοινωνικά πλαίσια, όμως δεν γνωρίζει ούτε a priori μπορούμε να ισχυριστούμε ότι θα γνωρίσει στο μέλλον τις συνθήκες αλήθειας της πρότασης αυτής. Οπότε, ο ομιλητής της γλώσσας δεν είναι σε θέση να επιδείξει και να εκδηλώσει τη σχετική γνώση των συνθηκών αλήθειας, όπως βέβαια απαιτεί το δόγμα για “το νόημα ως χρήση”²⁵.

Ιδιαίτερα ενδεικτική για τη σημασία του ανωτέρω δόγματος καθώς και για την κριτική και απόρριψη της ρεαλιστικής θεωρίας του νοήματος από τον Dummett είναι η περίπτωση της εκμάθησης των μαθηματικών εκφράσεων, των συμβολισμών και γενικότερα, η περίπτωση της εκμάθησης της γλώσσας μιας μαθηματικής θεωρίας: αυτό που μαθαίνουμε ουσιαστικά είναι πώς να αποκαθιστούμε τις προτάσεις, πώς να κάνουμε υπολογισμούς ή πώς να φτάνουμε στις προτάσεις από άλλες προκείμενες. Η σχετική επάρκεια και ικανότητα κρίνεται και ελέγχεται ως ένδειξη της κατανόησης από την πλευρά του ομιλητή/μαθητή. Η αντιρεαλιστική σημασιολογία που υποφώσκει στις παραπάνω διατυπώσεις δεν είναι παρά μια θέση για το νόημα ως αναγνώριση αυτού που συνιστά απόδειξη μιας πρότασης των μαθηματικών. Ταυτόχρονα, η έννοια της αλήθειας – κεντρική έννοια της κλασικής σημασιολογίας – υποβαθμίζεται σ’ ένα δεύτερο ρόλο. Η απόρριψη της έννοιας της αλήθειας μας οδηγεί προς την έννοια της απόδειξης: δεν μπορούμε να θεωρούμε μια πρόταση ως αληθή ή ψευδή ανεξάρτητα από τη δυνατότητα να την αποδεικνύουμε. Επιπλέον, για να αποδώσουμε στα πλαίσια αυτής της σημασιολογίας σε κάποιον ομιλητή γνώση του νοήματος μιας πρότασης, δεν χρειάζεται αυτός να έχει στη διάθεσή του μια απόδειξη/κατασκευή της πρότασης: είναι αρκετό το ότι μπορεί να αναγνωρίζει τί αποκαθιστά την πρόταση, αναγνωρίζει δηλαδή ότι κάτι είναι ή δεν είναι απόδειξη της πρότασης.

Η αντιρεαλιστική αυτή σημασιολογία και θεωρία του νοήματος βρίσκεται σε πλήρη συμφωνία με τις αρχές του μαθηματικού ιντουισιονισμού²⁶. Στα κοινά αυτά πλαίσια, η αρχή των δύο σθενών δεν ισχύει γενικά και αυτός είναι ένας ισχυρός λόγος για να ονομάσουμε αυτή τη θεωρία “αντιρεαλιστική θεωρία του νοήματος”. Ισχυριζόμαστε μια πρόταση μόνο στο βαθμό που μπορούμε να την αποκαταστήσουμε, μπορούμε δηλαδή να δώσουμε μια απόδειξή της. Αντίστοιχα, ισχυριζόμαστε την άρνηση μιας πρότασης, δηλαδή αποδίδουμε σ’ αυτή την τιμή αλήθειας “ψεύδος”, στο βαθμό που μια υποθετική κατασκευή οδηγεί σε μια προφανή αντίφαση (π.χ. “ $1=2$ ”).

Εύλογα, συνεπώς, για κάθε πρόταση δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αυτή είναι αληθής ή ψευδής, προκαταβολικά και ανεξάρτητα από μια απόδειξη που έχουμε στη διάθεσή μας. Η ιντουισιονιστική αυτή σημασιολογία επεκτείνεται κατόπιν και προς περιοχές πέρα από τα μαθηματικά. Η έννοια που γενικεύει κατά προφανή τρόπο τα προηγούμενα είναι η έννοια της επαλήθευσης: η κατανόηση των προτάσεων δεν ταυτίζεται με την επαλήθευση ή με τη δυνατότητα επαλήθευσης – όπως σε κάποιες διατυπώσεις του θετικιστικού δόγματος της αρχής της επαλήθευσης – αλλά με την ικανότητά μας να αναγνωρίζουμε αυτό που επαληθεύει μια πρόταση, κάτι που πρέπει να εκδηλώνεται μέσω της γλωσσικής πρακτικής²⁷.

Στο τελευταίο μέρος θα επιθυμούσα να κλείσω με μερικές παρατηρήσεις που

αφορούν τη διαμάχη (ρεαλισμός-αντιρεαλισμός), ειδικά αναφορικά με τη θεωρία του νοήματος. Δεν πρόκειται βέβαια να υποστηρίξω μια εναλλακτική θεωρία του νοήματος η οποία θα αποφεύγει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι προηγούμενες θεωρίες.

1. Πέρα από τη γενικότερη δυσπιστία που μπορεί κανείς να έχει σχετικά με την αναγκαιότητα και τη δυνατότητα ενός προγράμματος που αφορά τη διατύπωση μιας ικανοποιητικής θεωρίας του νοήματος των φυσικών γλωσσών²⁸, η διαμάχη μεταξύ των δύο θεωριών του νοήματος που προσπάθησα να σκιαγραφήσω στις προηγούμενες σελίδες διατηρεί τη σημασία της, αν όχι για άλλο λόγο, τουλάχιστο για το λόγο ότι αυτή αφορά την περιοχή των μαθηματικών και τη φιλοσοφία των μαθηματικών. Και τούτο γιατί στα κλασικά μαθηματικά η έμμεσα διαθέσιμη θεωρία του νοήματος είναι η ρεαλιστική θεωρία του νοήματος. Βέβαια, στα ρεαλιστικά πλαίσια της μαθηματικής οντολογίας κατανοούμε τις προτάσεις των μαθηματικών ανεξάρτητα από τη δυνατότητα να αποδείξουμε τις προτάσεις. Προσαρτώντας όμως στις προτάσεις συνθήκες αλήθειας, κατά τις απαιτήσεις της ρεαλιστικής θεωρίας του νοήματος, η κατανόηση των προτάσεων συναρτάται στη σύλληψη των συνθηκών αλήθειας. Αντίθετα, στα πλαίσια των ιντουισιονιστικών μαθηματικών αποδίδουμε στους χρήστες των μαθηματικών προτάσεων κατανόηση των προτάσεων μόνο στο βαθμό που αυτοί έχουν την ικανότητα να αναγνωρίζουν την απόδειξη μιας πρότασης και όχι απλώς την αφηρημένη ικανότητα να συλλαμβάνουν τις συνθήκες αλήθειας.

2. Πέρα από την ιδιαίτερη σημασία της διαμάχης στο πλαίσιο των μαθηματικών προτάσεων, έχουμε ήδη επισημάνει ότι η σημασία της διαμόρφωσης μιας ικανοποιητικής θεωρίας του νοήματος ξεπερνά τη στενή και περιορισμένη περιοχή των μαθηματικών και αφορά γενικότερα την περιοχή της επικοινωνίας και των φυσικών γλωσσών. Εύλογα, λοιπόν, δημιουργείται το ερώτημα κατά πόσο μπορούμε να επεκτείνουμε τις αξιολογικές προσπάθειες για τη δόμηση θεωριών του νοήματος από τις τυποποιημένες γλώσσες και τα μαθηματικά στις φυσικές γλώσσες²⁹.

Βέβαια, το ερώτημα της δόμησης ικανοποιητικής θεωρίας του νοήματος για τις φυσικές γλώσσες τίθεται ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο προχωράμε στα μαθηματικά. Οπότε, αν μπορέσουμε να διατυπώσουμε με σχετική επάρκεια μια θεωρία του νοήματος για τις φυσικές γλώσσες (π.χ. κατά την κατεύθυνση του Chomsky) τότε λόγοι ομοιομορφίας θα απαιτούσαν, στη συνέχεια, την επέκταση αυτής της θεωρίας στην περιοχή των μαθηματικών. Δεν θα μπορούσαμε να έχουμε διαφορετική σημασιολογία για τις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά.

3. Τέλος, ειδικά σχετικά με το επιχείρημα του Dummett εναντίον της ρεαλιστικής θεωρίας του νοήματος των φυσικών γλωσσών — είτε θεωρήσουμε ως τέτοια αυτή που διατύπωσε ο Davidson είτε κάποια βελτιωμένη εκδοχή της — μπορούμε να αναρωτηθούμε αν η κριτική του Dummett δημιουργεί προβλήματα τόσο για το σημασιολογικό όσο και για το μεταφυσικό ρεαλισμό (όπως τους παρουσιάσαμε στην αρχή αυτού του άρθρου). Δεν πρόκειται να λάβουμε θέση πάνω στο τελευταίο ζήτημα³⁰. Θα αρκεστούμε να παρατηρήσουμε τα εξής σχετικά με τη διαφορετική προσέγγιση και προσανατολισμό των αντιστοίχων θεωριών του νοήματος. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το πρόγραμμα του Davidson είναι αναγωγικό αφού ανάγει τη θεωρία του νοήματος και τα νοήματα του Frege στη θεωρία της αλήθειας και τις συνθήκες

αλήθειας, αντιστοίχως. Αντίθετα, στο αντιρεαλιστικό πρόγραμμα του Dummett η θεωρία του νοήματος καλείται να διαδραματίσει ένα ρόλο θεμελίωσης της μεταφυσικής. Ο χαρακτήρας της θεμελίωσης της μεταφυσικής πάνω σε μια ικανοποιητική θεωρία του νοήματος κατά Dummett αποβλέπει ταυτόχρονα στην ανασύσταση των παλαιών προβλημάτων της μεταφυσικής τα οποία από τον Καρτέσιο και μετά εκλαμβάνονταν κυρίως ως επιστημολογικά προβλήματα³¹.

Με τέτοιους όρους θεωρούμενη, είναι φανερό, η διαμάχη αποκτά τεράστια σημασία η οποία ξεπερνά τα στενά πλαίσια κάποιων επιμέρους διαφωνιών και λεπτομερειών, εμπλέκοντας γενικότερες φιλοσοφικές θέσεις και προσεγγίσεις.

Πάντως, ο αντιρεαλισμός του Dummett δεν είναι μια νεότερη εκδοχή του παλαιότερου ιδεαλισμού, στο μέτρο που ο αντιρεαλισμός δεν ισχυρίζεται ένα γλωσσικό ή άλλον ιδεαλισμό. Αντίθετα, ασκεί μια γόνιμη κριτική στον αφελή γλωσσικό ρεαλισμό ενός Russell λόγου χάρη, ο οποίος θεωρούσε τη γλώσσα ως ένα τελείως διαφανές εργαλείο-μέσο που χρησιμοποιούμε για τις εκφραστικές και επικοινωνιακές μας ανάγκες³². Βέβαια, από την άλλη μεριά, η γλώσσα δεν κατασκευάζει την πραγματικότητα, όμως αυτή η τελευταία δεν προβάλλεται καθαρή και ανόθευτη ως ένα αναπαριστώμενο σύστημα. Συνεπώς, ο ρεαλισμός, μετά τη κριτική που υφίσταται από τον αντιρεαλισμό μπορεί να θεωρεί την πραγματικότητα ως ύπαρξη ανεξάρτητη από — και εξωτερική προς — εμάς, όχι όμως ως πλήρως προσδιορισμένη, όπως φαίνεται να τη θεωρεί ο αφελής (μεταφυσικός) ρεαλισμός.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Davidson 1967, σ. 183, Dummett 1975, 1976 και 1978, σ. 454.
2. Davidson 1967, σ. 183.
3. όπ.π. σ. 190.
4. Frege 1892, σ. 21 και 38.
5. Το ενδιαφέρον της φιλοσοφίας της γλώσσας κλιμακώνεται στο αίτημα για μια θεωρία του νοήματος. Από αυτές τις θεωρίες εδώ συζητούμε μόνο δύο· ένας λόγος γι' αυτό είναι ότι αυτές οι δύο βρίσκονται σήμερα στο επίκεντρο του φιλοσοφικού μας ενδιαφέροντος (αλήθεια, αναφορά, γλώσσα)*. Έτσι, κανείς λόγος δεν γίνεται εδώ για τις απόψεις των Grice, Strawson, Searle στα πλαίσια των αναλύσεων του Austin — ούτε για τις σημασιολογικές απόψεις του Chomsky και των οπαδών του. Πρβλε και Τσελεμάνης 1985.
6. Davidson 1967, σ. 190 και Rorty 1979, Hacking 1975.
7. Dummett 1975.
8. O' Hear 1984, Hamlyn 1984, Rorty 1979.
9. Πρβλε Resnik 1980 και Horwicz 1982.
10. Η αρχή του αποκλεισμένου τρίτου είναι αρχή στο συντακτικό επίπεδο ενώ η αρχή των δύο σθενών είναι αρχή στο σημασιολογικό επίπεδο (Bivalence). Στην ιντουισιονιστική σημασιολογία π.χ. η αρχή των δύο σθενών δεν ισχύει.
11. Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιας απόψεως η μαθηματική φιλοσοφία του Goedel. Πρβλε Goedel 1947.
12. Πρβλε Frege 1879 και Tarski 1956, 1969.
13. Μετά τα Φυσικά 1011b:
“τό μὲν γάρ λέγειν τό ὄν μὴ εἶναι ἢ τό μὴ ὄν εἶναι ψεῦδος, τό δέ τό ὄν εἶναι καί τό μὴ ὄν μὴ εἶναι ἀληθές”.
14. Tarski 1956, Sofroniou 1979.
15. Tarski 1969 αλλά βλ. Kripke 1975.
16. Tarski 1944, σ. 43 αλλά πρβλε Haack 1978 για αντικρουόμενες εκτιμήσεις (σ. 110, 111).
17. Tarski 1969.
18. Tarski 1956, σ. 165 και Sofroniou 1979, σ. 253.
19. Davidson 1967, σ. 188.
20. Haack 1978.

21. Η διάκριση που προσπαθώ να φέρω στο φως είναι αυτή μεταξύ των όρων explicit-implicit που αποδίδω ως “ρητός-έμμεσος”. Πρβλε Dummett 1978, σ. 217.
22. Πρόκειται για κύρια ζητήματα της φιλοσοφίας του Quine όπως η απροσδιοριστία της μετάφρασης, η ριζική μετάφραση, η αρχή της χάριτος κλπ. Πρβλε Τσελεμάνης 1985 και Hacking 1975.
23. Μη ελέγξιμες προτάσεις αφθονούν στα στοιχειώδη μαθηματικά. Παράδειγμα η Εικασία του Goldbach (κάθε άρτιος εκτός του 2, γράφεται ως άθροισμα δύο πρώτων αριθμών). Ο Dummett αναφέρει ακόμα ως τέτοια παραδείγματα τις προτάσεις “Μια πόλη θα κτιστεί εδώ”, “Ο Γιάννης είναι γενναίος”. Πρβλε Dummett 1978, σσ. 1-24.
24. Wittgenstein 1953, sec. 20, 23, 117, 421, 524.
25. Dummett 1978, σσ. 215-247, και Prawitz 1977.
26. Μια άλλη χαρακτηριστική απόκλιση της ιντουισιονιστικής σημασιολογίας από τη κλασική είναι η αρχή της διπλής άρνησης. Έτσι και στην ιντουισιονιστική σημασιολογία:
 $p \rightarrow \neg \neg p$,
 δεν ισχύει όμως η αντίστροφη συνεπαγωγή. Βλέπε σχετικά Heyting 1956 και Αναπολιτάνος 1985, σσ 272 και εφεξής, για μια συζήτηση του Ιντουισιονισμού.
27. Quine 1953.
28. Πρβλε Baker-Hacker 1984 και Rorty 1979 για διαφορετικές εκτιμήσεις.
29. Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να αναφερθεί η ασυμμετρία που παρατηρείται αναφορικά με την έννοια “συνθήκες αλήθειας” στις τυποποιημένες γλώσσες (στο Tractatus π.χ.) και στις φυσικές γλώσσες. Στο Tractatus, ως συνθήκες αλήθειας της πρότασης “ pnq ” θα μπορούσε να εκληφθεί το σύνολο των παρακάτω προτάσεων: είτε η p είναι αληθής και η q είναι ψευδής, είτε η p είναι ψευδής και η q είναι αληθής, είτε η p είναι αληθής και η q είναι αληθής (τουλάχιστο μια είναι αληθής).
 Αλλά τι είδους συνθήκες αλήθειας είναι αυτές που δίδονται όταν απαιτούμε pace Davidson:
 η “ p ” είναι αληθής $\iff p$;
 Αν, π.χ. νοήσουμε τις συνθήκες αλήθειας ως ικανοποίηση ή μη ικανοποίηση κάποιων συνθηκών για την αλήθεια της πρότασης “ p ” κατ’ αναλογία προς τις συνθήκες εκτέλεσης μιας διαταγής (μιας πρότασης που εκφράζει μια διαταγή), π.χ. “Όλγα, φόρεσε το παλτό σου πριν βγεις”, τότε παρατηρούμε ότι οι (όποιες) συνθήκες εκτέλεσης της διαταγής έχουν να κάνουν ουσιαστικά με το ότι η διαταγή εκτελείται ή όχι. Η αίσθηση ότι η σύνδεση που επιβάλλει το σχήμα (T) ανάμεσα στην αριστερή και τη δεξιά πλευρά της συνεπαγωγής είναι τυπική και μόνο, ενισχύεται ακόμα περισσότερο όταν κανείς αναφερθεί σε μη-ομοφωνικές περιπτώσεις (μεταφράσεις από μια γλώσσα σε μια άλλη):
 η πρόταση “Snow is white” είναι αληθής \iff το χιόνι είναι λευκό.
30. Η υπόνοια που υφέρπει εδώ είναι ότι το επιχείρημα Dummett αντικροεί μόνο την περίπτωση του μεταφυσικού ρεαλισμού, αφήνοντας άθικτο το σημασιολογικό ρεαλισμό. Για μια τέτοια ερμηνεία του επιχειρήματος Dummett θα μιλήσουμε σε άλλη ευκαιρία.
31. Dummett 1978, σσ. 437-58 και Rorty 1979.
32. Πρβλε Magee 1975 σσ. 182-200.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ, Δ. 1985 Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Μαθηματικών, Αθήνα.
- ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, Κ. 1972 ‘Η Θεωρία του νοήματος εν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ L. Wittgenstein.
- BROUWER, L.E.J. 1975 Collected Works, Vol I, North Holland.
- BAKER, G. - HACKER, P. 1984 Language, Sense and Nonsense, Blackwell.
- CHOMSKY, N. 1980 Rules and Representations, Oxford UP.
- DAVIDSON, D. 1967 «Truth and Meaning», Synthese 17 (1967), Δευκαλίων 27/28, 1979.
- DUMMETT, M. 1975 “What is a theory of meaning?” (I), from Mind and Language, (ed) S. Guttenplan, Oxford UP.
- 1976 “What is a theory of meaning? (II)”, from Truth and Meaning, (eds) Evans, G. and Mc Dowell, J. Oxford UP.
-, 1978 Truth and other enigmas, Harvard UP.
- FREGE, G. 1879, Begriffsschrift, Halle.
- 1884 Die Grundlagen der Arithmetik, Breslau.
- 1892 “Über Sinn und Bedeutung”, Δευκαλίων 17, 1977.
- GOEDEL, K. 1947 “What is Cantor’s Continuum problem?”
- HAACK, S. 1978 Philosophy of Logics, Cambridge UP.
- HACKING, I. 1975 Why does language matter to philosophy? Cambridge UP.
- HEYTING, A. 1956 Intuitionism: An Introduction, North Holland.

- KRIPKE, S. 1975 "Outline of a theory of truth", *Journal of Philosophy* 72.
- MAGEE, B. 1975 *Men of Ideas*, Oxford UP.
- O' HEAR, A. 1984 *What philosophy is*, Penguin.
- PRAWITZ, D. 1977 "Meaning and Proofs", *Theoria* I.
- QUINE, W. 1953 "Two dogmas of empiricism", from *A Logical Point of View*, Harvard UP.
- RORTY, R. 1979 *Philosophy and the mirror of nature*, Princeton.
- SOFRONIOU, S. 1979 "Tarski's analysis of objective truth in type theory", *Επετηρίς - Φιλοσοφικόν Παράρτημα*, Λευκωσία.
- TARSKI, A. 1936 "The establishment of scientific semantics" και *Δευκαλίων* 17, 1977.
- 1956 *Logic, Semantics, Metamathematics*, Oxford UP.
- 1969 "Truth and Proof", *Scientific American*.
- ΤΣΕΛΕΜΑΝΗΣ, Π. 1985 "Η μέθοδος της αλήθειας στη μεταφυσική: το πρόγραμμα Davidson, στο *Η Φιλοσοφία Σήμερα*, Αθήνα.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ, Π. 1977 "Σημασιολογία", *Δευκαλίων* 17.
- 1980-1981, *Η Φιλοσοφία των Μαθηματικών* I, II, Αθήνα.
- WITTGENSTEIN, L. 1923 *Tractatus Logico-philosophicus* και *Δευκαλίων* 7/8, 1971.
- 1953 *Philosophical Investigations*, ελλ. μετ. Π. Χριστοδουλίδη, Παπαζήσης, Αθήνα, 1977.
- WRICHT, C. 1979 "Strawson and antirealism", *Synthese* 40.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους με βοήθησαν με σχόλια και παρατηρήσεις σε προηγούμενες μορφές αυτού του άρθρου που διάβασα στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο του τομέα της Φιλοσοφίας στο Παν/μιο Αθηνών και σε Σεμινάριο του τομέα της Φιλοσοφίας στο Παν/μιο Ιωαννίνων.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΘΗΝΑ